

Божо Лазаревић

СЕЋАЊА НА ИЛЕГАЛНИ ЖИВОТ И РАД У 1942. ГОДИНИ

У мају 1942. године био сам командант 1. ударног батаљона Никшићког одреда. Батаљон се, последије губитка Уздомира, повукао и посио положаје југозападно од села Горњи и Доњи Орах. Петнаестог маја добио сам позив да се јавим у Главни штаб за Црну Гору и Боку. Он се налазио у селу Јасеново Поље. Када сам тамо стигао од команданта и комесара сам добио наређење да идем у штаб Зетског одреда, који се налазио негде на територији планина Каменик и Лисац. „Далек пут” — помислио сам у себи. Треба преко планина пјешачити два дана. Али сигурно је добра ситуација када је одред успио да се одржи на тим теренима. Мило ми је, јер идем у свој крај и у јединице у којима лично познајем већину бораца.

Са повећим пакетом аката, наређења и штампе упућене штабу Зетског одреда кренуо сам 16. маја на пут. Уз пут сам свратио у штаб 1. батаљона да се са друговима опростим; а на путу, даље, на положајима сјеверно од Лукова наишао сам на чету Ловћенског одреда, чији је командир био Нико Стругар. Ту сам ручао. Даљи пут довео ме је у село Буковик. Ако се не варам, ту је био штаб једног батаљона Никшићког одреда, а командант батаљона био је Милан Абрамовић. Тамо сам срео Бола Шћепановића. Он је раније био политички радник у партизанском батаљону „Јоле Пилетић”, а доцније је додијелен на рад у ту ударну јединицу. Још није био распоређен на дужност. Чекао је у штабу батаљона. Пошто сам био сам, споразумио сам се са Абрамовићем да друг Шћепановић пође са мном у штаб Зетског одреда. Боле Шћепановић је прихватио одлазак у своју ранију јединицу са великим задовољством. Ја сам био такође задовољан, јер ми је предстојао дуг пут преко планина, до мјеста за које сам добио обавјештења да се у њему налази штаб Зетског одреда.

Од напуштања Буковика, а то је било 17. маја 1942. године, почињу неизвјесност, лутања, муке и најтежи период илегалног рада.

17. маја друг Шћепановић и ја упутили смо се, по задатку, у штаб Зетског одреда. Одлучили смо да путујемо из Буковика познатим стазама преко Луке Бојовића, Штитова, Пониквице

до Каменика и Лисца, рачунајући сигурно да ћемо тамо наћи штаб и јединице Зетског одреда. У покрету даље стигли смо на површ Луке у Баре Бојовића. Сигурни да се ту налазе наше јединице, упутили смо се ка групи колиба у подножју планине Боровник, пошто смо тамо примијетили групе људи и дим: Али тамо су већ били стигли четници. Мјесто међу у партизане упали смо у четничку комору и кухиње, гдје се кувао ручак за њихове јединице. Умјесто титовки са петокраким црвеним звездама, дочекале су нас прилике у шубарама са мртвачким главама. У овако деликатном положају требало се сналазити. Већином су били мобилисани сељаци. Нијесу нас препознали, а ни ми нијесмо никог познатог виђели међу њима. У заузетости око спремања хране, нијесу обратили пажњу на нас.

Све те околности омогућиле су нам да се, користећи гужву, извучемо и упутамо преко Бара Бојовића у правцу планине Журим. Када смо одмакли ужурбаним ходом 300—400 метара, четници са положаја Боровник почели су да нас засипају пушчаном ватром. Зрна из најмање стотинак пушака падала су око нас. Легли смо на земљу, а потом у скоковима одмицали, користећи, при сваком скоку, земљишне неравнине. Четници су и даље непрекидно гађали, а ми смо негде лузећи а негде трчећи сигурно измицали домету њихове ватре. Најзад смо се домогли, потпуно исцрпљени, падина планине Журим и ту, заклоњени стијенама, застали. Тада су и четници престали да нас гађају. Нијесу предузимали пољење.

Нашли смо се на повољнијем терену. Го је, али има доста стијена, вртача и пећина. Могли смо да се, заклоњени од ока, и даље извлачимо. Одмакли смо још пет стотина метара и ту у једној пећини дочекали ноћ. Ситуација нам је била потпуно нејасна. Увјерили смо се да се више не зна гдје се чији фронт и положаји налазе. Четници се појављују и тамо гдје нијесу очекивани. Са мјеста гдје смо се зауставили видјели су се катуни на планини Лукавици. Тамо се чула ларма, примјећивале се групе наоружаних људи, чуло пуцање из пушака и митраљеза, а у колибама су горјеле ватре. Процијенили смо да су то четничке јединице на брзину мобилисане у Ровцима. И заиста тако је било. У току дана примијетили смо пребацивање четничких група ка катунима Под Журим. Били смо опкољени али на нас нико више није обраћао пажњу. Нашли смо се у дилеми шта да радимо. Са једне стране наређење да идемо у штаб Зетског одреда, а са друге препреке да се то изврши. Без обзира на све, одлучили смо да се пробијемо ка мјесту гдје је требало да се налази штаб Зетског одреда.

По паду мрака 17. маја кренули смо преко Луковца. Опрезно смо се пробијали између положаја које су држали жупски и ровачки четници. Висок снијег и веома тежак и беспутан терен отежавали су нам кретање. Глад почиње да нас мори, јер нијесмо

ништа јели цио дан. Послије четири часа хоџа умор нас је савладао, па смо одлучили да легнемо под један стари бор. Под њим је било суво, па смо уморни заспали и пробудили се тек сјутрадан 18. маја, не тако рано.

Одатле смо наставили покрет коњском стазом и до мрака стигли на Штитово. Ту смо заноћили у једној колиби, а 19. маја продужили преко Пониквице ка засеоку Трубјела. За нормалне услове ова релација није дугачка. Али за нас је била огромна. Већ трећи дан нијесмо ништа јели. У тежини смо нагло губили. Панталоне су висиле на измршављеном тијелу. Упркос умора и глади, журили смо да што прије стигнемо у заселак Трубјела. Препостављали смо да се тамо налази штаб Зетског одреда. Осим тога, друг Шћепановић је познавао све фамилије у селу, па нас је то храбрило и давало нам наде да ће нас прихватити, нахранити и показати нам гдје се налазе наше јединице. Пријетила је опасност да нас глад савлада и онемогући нам даљи покрет. Ипак, и поред ових тешкоћа, успјели смо да стигнемо у Трубјелу у првим ноћним часовима.

У засеоку, у кућама Јововића, видјело се свјетло и порјеле су ватре. Упали смо у једну од тих кућа. Одсјај ватри слабо је освјетљавао масу људи која се гурала по кући и на степеницама. Умијешали смо се у ту масу без реда. Нико на нас није обраћао пажњу. Био сам под сталним утиском да ћу баш на том терену наћи јединице Зетског одреда. Нијесам ни размишљао о томе да ту може бити неко други, све док ми друг Шћепановић није шапатаом скренуо пажњу: „Ово су четници, Бјежимо одавде“. Послије тог упозорења заборавили смо на глад и умор и брзо се изгубили у мраку.

Куд сада, када је пропала и посљедња нада да ћемо срести јединице Зетског одреда? Нема другог излаза осим пробијања према Липерима. Тамо ће нас срести нешто боље од околности које су нас тренутно окружавале. Али шта се у међувремену тамо све збило, каква је ситуација нијесмо могли сазнати. Онако исцрпљени и измучени, са посљедњим резервама снаге упутили смо се преко Церовља и Гостиља ка кући Милована Шћепановића. То је партизанска породица. Кућа је усамљена. Налазила се у шуми и на таквом мјесту да јој се могло прићи неопажено. Рачунали смо ако је ко од укућана жив и на слободи, сигурно ће нас примити и нахранити.

На том кратком размаку до куће Милована Шћепановића изгубили смо пуних пет часова. Пријетила је опасност да у току ноћи нећемо стићи а дању се нијесмо смјели кретати. Још и следећи дан без хране — било би то катастрофално. најзад смо стигли до куће. Дуго је требало да нам неко од укућана отвори врата. Заплашени су били до те мјере четничким пријетњама да ни самима себи нијесу вјеровали. Четничке патроле су веома често обилазиле партизанске куће. Ноћу би закуцали на врата и представљали се као да су партизани. Ако би домаћин и чланови

његове породице у таквим тренуцима насјели четничким провокацијама, хапсили су их и одводили у затвореничке лопоре. Дуго смо куцали на врата и прозоре, дозивали укућане по имену и каживали им ко смо. Милован Шћепановић је најближи рођак Ђолевић, када му је овај споља иза затворених врата рекао ко је, упорно је одговарао: „Нијеси ти Ђоле, он је погинуо”, и настављао да псује партизане. Четници су ширили такве вијести о партизанима и утјеривали страх, нарочито партизанским породицама, од кога су сви били у бунилу и тешкој неизвјесности. Ипак је на крају стари Милован отворио врата, јер се увјерио да смо то ми, а не неко од четника провокатора. На брзину нам је нешто рекао о талијанском и четничком терору, дао нам је хљеба, сира и млијека и замолио нас да се што прије удаљимо од куће, јер је био под опсесијом да ће сваког тренутка наићи четници.

Пошто се ближила зора, а исцрпљеност нам онемогућавала сваки даљи покрет, нијесмо се баш много удаљили од домаћинове куће. Зауоставили смо се у густој шуми између села Гостиља и Копиља. Брзо смо појели храну коју нам је Милован дао. Срећом, није је било много, па ју је изнемогли организам лако сварио. Ту смо заспали. Када смо се пробудили 20. маја; подне је било већ давно прошло. Недалеко од нас пасла је стока. Чуло се дозивање чобана. Мијешали су се звуци звона са стада. Пријатно нам је све то чути. Ипак смо на опрези, да нас чобани не примијете. Чекали смо да се спусти мрак да бисмо кренули даље.

Пут нас је водио до села Горњих Црнаца. Тамо је кућа и фамилија друга Шћепановића. Брзо смо стигли до његове куће. Срели су нас Шћепановићева другјрица и брат. Били су присебни, храбри и без резерве. Плашили су се, али то није утицало да нам пруже све што су могли за опоравак у тој тешкој ситуацији. Смјестили су нас у шуми недалеко од куће. Спремили су нам обилну вечеру од јаке хране. Изгладњели до те мјере да смо једва били живи, појели смо ненормално много. Тако јаку и обилну храну тешко је подносио изнемогли организам. Више од хране али и од умора, разбољели смо се и лежали смо 21. и 22. маја.

За та два дана другарица и брат Ђола Шћепановића су нам детаљно испричали шта се све дешавало и шта се дешава у Пиперима од када смо напустили тај терен. Четници и окупар су предузели све да би се онемогућио рад партизанских породица. Све за њих сумњиве — или су ухапсили, или им ограничили кретање. Примијенили су систем контроле. Партизанске породице су морале да се свакодневно јављају на одређена мјеста. Четничке патроле су крстариле селима и контролисале куће, нарочито куће оних браћана за које су сматрали да би могли да нешто предузму против њих. На удару су биле породице оних који су напустили терен и постали борци и руководиоци новоформираних ударних батаљона.

Развили су бјесомучну пропаганду против НОП. Четничка пропаганда није презала ни од каквих лажи да би оцрпила борце

за слободу. Пропаганда се манифестовала кроз профашистичку штампу и иступања четничких главешина на зборовима по селима. Сво становништво је било дужно да присуствује таквим зборовима.

У априлу и мају 1942. године, поред зборова по селима, четници су четири пута организовали зборове свих становника Пипера. Такви скупни зборови цијеле општине одржани су на Радовчу, Копиљу, Рогамима и манастиру Ђелија Пиперска. На свим овим скуповима били су присутни и талијански — окупаторски војници и официри.

На Радовчу и Копиљу су вадили из гробница и јама кости осуђених на смрт и стрељаних од стране народног суда. Вадили су и кости стрељаних окупаторских војника и официра. При том су користили сентименталност народа, приказивали му кости мртвих и називали партизане варварима, безбожницима и крволоцима. О стријељанима су држали говоре величајући њихова „дјела“, „морални, лик и „праведну“ борбу против комуниста, који народу желе само зло. Послије тога приређиване су гозбе на којима су четници и Талијани пили, јели, веселили се, братимили се и заклињали да неће оставити ниједног комунисту у животу. На скупове у наелектрисаној атмосфери доводили су заробљене партизане, па их везане приказивали народу као зликовце. У априлу су на збор у Копиљу довели заробљене борце: Радосава Марковића, Васа Златичанина и Пека Бољевића. Том приликом су их пред народом понижавали и мучили. У мају су организовали збор у манастиру Ђелија Пиперска. Циљ збора био је да се народ молти богу и да се „очисти“, како су они то називали, од комунистичке нечистоће.

Четници су одмах приступили мобилизацији људи за борбу против партизана. Успјели су да их силном мобилишу. Али су тако мобилисани на разне начине давали отпор. Колико им је то било могуће, избјегавали су борбу против наших јединица. Владao је неописив страх од четничких репресалија. За неизвршење наређења стријељали су на лицу мјеста. По селима су организоване четничке милиције. Свакодневно су претраживани терени. Пуцали су из пушака и бацали бомбе у сваку вртачу, пећину, јаму. Окупатор је са своје стране учинио све да придобије народ за себе. Почели су да дијеле храну. У ситуацији када је била велика оскудица чак и у основним намирницама, када је владала глад, народ је прихватио овакву акцију окупатора.

Тако смо друг Шћепановић и ја од његових укућана сазнали доста детаља о ситуацији у Пиперима, што је било довољно за даљу нашу оријентацију.

Послије два дана осјећао сам се добро. Потпуно сам се одморио. Међутим, друг Шћепановић је и даље био болестан. Старе закречене каверне су му се активирале и био је неспособан за покрет. Остати и даље под тим околностима — за мене је било немогуће из два разлога. Прво, нијесам хтио да останем неакти-

ван и без везе са илегалним радницима, а друго — било је крајње опасно, и за фамилију и за мене, да се даље задржавам на томе мјесту. Ријешо сам да напустим то мјесто и да друга Шћепановића оставим близу његових укућана. Болест га је сатирала. Неко вријеме је лежао и лијечио се илегално, а доцније се пријавио четницима, легализовао, и послѣје извјесног времена — умро.

Ноћу 22. маја напустио сам село Горњи Црнци и преко Доњих Црнаца, Ловића и Лопата исте ноћи стигао близу куће у којој сам се родио, у село Церовице. Заправо, куће већ није било, јер ју је био окупатор био запалио и срушио. Тамо се налазила стаја, на брзину направљена, за привремен и нужан смјештај. Овај правац кретања био је веома ризичан, јер је водио поред кућа Бешића, Бољевића и Дмитровића, управо кроз засеоке из којих смо раније били ликвидирали изразитије четнике. Међутим, тај правац сам и изабрао зато што сам претпостављао да партизане тамо нико не очекује. Била је ноћ без мјесечине. Одлучио сам да не обилазим, већ да се крећем сеоским друмовима. Захваљујући томе што четници нијесу претпостављали да ће се неко усудити на покрет поред њихових кућа, у периоду када су претпостављали да су партизани поубијани и заувјек протјерани, и по терену у чијој се близини налазио окупаторски гарнизон, дошао сам без препрека до куће и срео се са браћом Лазом и Вулем.

Када су ме браћа видјела, нијесу вјеровала својим очима да сам то ја. Више од петнаест минута нијесу могли ни ријечи да проговоре. Нијемо су ме посматрали и на покон запитали „Зар си жив?“ Четници су у својој лажној пропаганди ишли дотле да су, између осталог, убјеђивали народ да су сви партизани поубијани. За моју „смрт“ су „податке“ и конкретизовали: „Погибноу је у борбама око Никшића, на положајима Уздомир. Тамо, на тим положајима, нађен је и његов кожни капут“ — говорили су на зборовима окупљеном народу. Хвалили су се како су нас све поубијали. Томаш Грујовић, један од коловођа борбе против партизана, званично је брату саопштио о мојој „смрти“ и, умјесто саучешћа, цинично додао „То ми је најмилија смрт у Пиперима“. Фамилија је живјела под утиском да више нијесам жив, па их је мој долазак збунио и изненадио.

Цјелокупна моја фамилија, укључујући и мајку, стару више од 70 година, била је дужна да се свакога дана јавља четничкој испостави. Четници су у Церовицама, у кући Тодора Милутиновића, организовали затвор. Ту су кућу изабрали за затвор зато што се налазила близу окупаторског гарнизона, чији су војници могли брзо интервенисати и реаговати на све акције, како на акције затвореника тако и оне споља, у циљу њиховог ослобођења. Браћа су ми у журби и страху савјетовала да се брзо склоним даље од куће, да се више никоме од укућана не јављам, јер

је веома опасно, пошто четници дано-ноћно контролишу патролама ближу околину куће.

Настојања да се повежем са илегалним радницима на терену протегла су се десет дана. За то вријеме склањао сам се у шумама падина брда Казновице и Дољанске главице, у непосредној близини окупаторског гарнизона, чији се утврђени положај са посадом налазио на Тријепчу. Овај терен изабрао сам из разлога што сам рачунао да га неће нико претраживати ни претпоставити да се ту неко од партизана налази. И заиста — тако је и било: четници су се ангажовали на друге спране. Уз бјесомучну ватру из пушака, митраљеза и бомби, претраживали су друге терене, удаљеније од окупаторских гарнизона. За све то вријеме бригу о мени водио је брат. Њему сам објаснио да су Блажо и Јоле Марковић остали по задатку Партије на терену Пипера и рекао му да свим силама настоји да ме са њима повеже.

Самоћа и неизвјесност за тих 10 дана дјеловале су на мене неповољно. Стицај околности објективне природе и субјективно неоналажење довели су ме у тешко психично стање. Нијесам себи могао да опростим како сам попривијестио, што се нијесам с пута вратио у Главни штаб и извијестио да се ситуација из основа измијенила у односу на страну за коју су имали податке када су ме послали у Штаб Зетског одреда. Тврдоглаво сам ишао напријед и у тој тврдоглавости и неразвијености довео сам себе у неповољан положај. Осјећај мање вриједности и апатија према свему пријетили су да надвладају све у мени.

Брат је чинио огромне напоре да ме повеже са Блажом Марковићем. Наслућивао је да се налази недалеко од своје куће, а то је заправо било близу мјеста гдје сам се и ја склањао. Упорно је вршио притисак на његову сестру, мајку и браћу да му омогуће састанак са Блажом, са циљем да га лично извијести о мом доласку. Они су све то одбијали са мотивацијом да се он не налази у Пиперима, већ да је у Босни, са јединицама.

У то вријеме четничке страховладе становништво је било у психози страха, па ни најближи нијесу имали повјерења једни у друге. Блажо Марковић није вјеровало извјештајима да се ја налазим близу, него је мислио да је то четничка провокација. Из тих разлога је и одбијао тако дуго сваки контакт било са киме изван најближе фамилије. На навалывање и увјеравање мог брата да није провокатор, да говори истину, Блажо је послао сестру да се освједочи о мојем доласку. Тако је прво дошло до сусрета између његове сестре и мене. Тек када се она увјерила да сам то ја, дошло је и до сусрета између Блажа и мене. То је могло бити негдје 3. јуна.

Блажо Марковић ми је објаснио и потврдио све оно о чему сам био већ обавијештен. Он је био принуђен да се повуче у дубоку илегалност. О њему су се старали мајка, сестра и браћа. Најјеран ситуацијом, Блажо је за све вријеме од нашег повлачења био принуђен на пасивност. Заиста се на неку активност

у то вријеме није могло ни помишљати. Било је добро да се нађе излаз за спасавање голог живота. На моје интересовање о Јолу Марковићу рекао ми је да се он склања негдје око куће, у селу Лиши. Напоменуо је да се вјероватно и Војо Тодоровић налази на терену Пипера. Та вијест ме обрадовала и улила ми снаге и храбрости. Сложили смо се да се треба извучити из дате ситуације. Најважније је било да се организује састанак свих илегалаца у Пиперима.

Везама преко симпатизера успјело се да се у првој половини јуна 1942. Војо Тодоровић, Блажо и Јола Марковић и ја нађемо на састанку. Тај састанак је одржан у селу Стијени, близу куће Мушана Марковића.

Када сам се срео са друговима мојој срећи није било краја. Из усамљености и ситуације која је била крајње тешка, опет сам међу друговима, спреман за даље акције и борбу. Нарочито ме је обрадовао сусрет са Војом Тодоровићем. Испричао ми је како је допао у илегалство. У својству замјеника команданта Зетског одреда, он је илегално дошао из планине Каменика у пиперска села, у циљу прикупљања хране за јединице одреда. У међувремену штаб је са јединицама напустио тај терен и одступио у правцу Крнова. Када се Војо вратио на мјесто гдје је оставио штаб, тамо већ није никога било. — И овај детаљ показује како се ситуација брзо мијењала.

Том нашем састанку присуствовао је члан Покрајинског комитета Јагош Ускоковић и члан Окружног комитета Зарија Стојовић. Разумије се, све се радило тајно. Мјесто састанка су обезбјеђивали Петар Марковић, члан партије који је живио легално код свог стрица чија је кућа била недалеко од мјеста састанка, и још неколико симпатизера сељака из села Стијена. Они су нас и снабдијевали храном. Пошто сам био непланирани илегални радник, захтијевао сам да ме једна партијска комисија саслуша. Комисија је одмах образована. Заправо, комисију су сачињавали сви присутни. Усмено сам друговима изложио што ме је довело и на какав сам начин дошао у Пипере. Другови су примили моју изјаву, постављали су ми питања више у циљу разјашњавања ситуације код Главног штаба, Никшићког одреда и других наших јединица. Свакако да је моја изјава значила партијско саслушање и податак партијском руководству какве задатке да ми да у будућем раду.

На том састанку је одлучено да се из пасивности и склањања у дубоку илегалност пређе на активан рад. Војо Тодоровић и ја добили смо задатак да почнемо са обиласком свих села на територији Пипера, у циљу успостављања контакта с народом. Ово је било нужно, јер је пријетила велика опасност да наше дојучерашње одане борце и народ, који нас је свестрано помагао, четници разним пријетњама и обећањима одбију од нас и придобију их за себе.

Десило се нешто слично ситуацији послје јулског устанка, када је требало поново обилазити села и домове, са сваким појединачно разговарати и окупљати људе за даље борбе.

Подухват је био и деликатан и тежак. Без обзира на то што смо Војот Тодоровић и ја руководили пиперским партизанским батаљоном све до априла 1942. године, што нијесмо били компромитовани код народа грешкама у раду и што је становништво било за НОБ, четници су били завели такав терор и страх да је свакоме пријетила смртна опасност од сваког контакта с партизанима. Али и у таквој атмосфери— ми смо се радо примили задатка.

Са Војом сам се договорио како даље да радимо. Направили смо план. У то вријеме могли смо се кретати само ноћу, и то веома опрезно, а дању смо морали мировати. Договорили смо се да се тога стриктно придржавамо. На то смо били и принуђени, јер би јавно иступање довело у опасност и животе симпатизера и пријатеља и наше. У прво вријеме могли смо се обраћати само члановима Партије који су легално живјели код својих кућа, оданим симпатизерима и личним пријатељима. Тако смо у почетку радили и спроводили наш план у живот.

У току јуна и у првој половини јула 1942. године успјело нам је да обиђемо и повежемо се са појединцима и групама у селима: Стијени, Ђурковићима, Мркама, Ријеци, Близни, Копиљу, Црнцима, Радећи и Сеоцима. У селима су нас прихватили другови и другарице за које смо били сигурни да ће нам помоћи. Они су се старали о нашој безбједности, исхрани и смјештају. Дању смо се одмарали обично у шуми близу села. Чланови Партије и симпатизери су знали за таква мјеста и чували су нас. Ноћу смо излазили из дневног склоништа и на поподном мјесту, обично под ведрим небом, разговарали са појединцима и са групама. У сљедеће село смо се пребацивали ноћу. Другови из села гдје смо се задржавали и радили обезбјеђивали су наше пребацивање у сусједно село. Обично су обавјештавали другове и другарице о времену нашег доласка, а ови су припремали базе за наш смјештај и стварали нам услове за рад.

У селу Стијени, заправо у оном дијелу гдје живе Марковићи, остали смо три дана. Раније сам напоменуо да су становници овог села омогућили први састанак илеталаца и обезбједили договор за наш даљи рад. То је за оно вријеме значило подвиг и излагање ризику депортовања, конфискацији имовине и смрти. Али упркос томе, срдечно су нас примили чак и своје домове, гдје смо им говорили о политичкој и војној ситуацији. Из села Марковића смо се пребацили у Ђурковиће и тамо се састали са Драгом Пилетићем, Мињом Ђукићем и Павлом Вукотићем, а помоћу њих дошли смо у контакт са другим сељацима и њиховим фамилијама.

Наставили смо пут за село Мрке. Од Ђурковића до Мрка пратио нас је Драго Пилетић. Он нас је тамо повезао са друговима

Михаилом Новаковићем и Миром Тодоровићем. У току боравка у селу Миркама разговарали смо са много другова и другарица. Ти састанци и разговори су се водили у непосредној близини четничког гарнизона у Биочу. У селу Близни Станка и Мишо Поповић су успјели да окупе већину сељана на разговор са нама. У Копилу другови Илија и Душан Љумовић, Вукота Пулевић и Саво Вукашиновић обезбједили су нам смјештај и политички рад и омогућили повезивање и разговор са још неколико другова и другарица из села.

У селима Црнци повезали смо се са Драгутином Пулевићем и другарицом Ђетковић; у Радећи са Милошем Матовићем, другарицом Драгом Илић и Видаком Илићем; у Сеоцима са Новицом Брковићем и у Ријечи са Радулом Божовићем, Павлом и Радивојем Радовановићем и другарицом Васиљком Вујотић.

За четрдесет дана Војо Тодоровић и ја успјели смо да обиђемо сва села на слободној територији Пипера, осим Петровића, гдје нијесмо имали погодне личности на коју смо се могли сигурно ослоњити. Наша појава у селима изазивала је радост становништва што смо поново међу њима, али и страх од репресалија кад непријатељ сазна за наш повратак и рад. Ти сусрети су враћали становништву вјеру у оно за шта се оно борило још од јулских дана 1941. и мобилизацију за даље борбе до слободе. У контактима са појединцима и на састанцима с групама објашњавали смо политичку и војну ситуацију у земљи и иностранству, а разјашњавали смо и четничку издају и злочине. Разбијали смо у парампарчад четничке тврдње да су партизани поубијани и да више нема наших организованих јединица. Пријатељима смо већ и својом појавом доказивали да смо живи, и поред тога што су четници тврдили да смо мртви, а то је доказ више да њиховој пропаганди не треба вјеровати.

По пиперским селима су илегално живјели Савић Божовић, Војин Бољевић, Марија Бешић, Милета Мрковић, Владо Гатолин, Мило Ђукић, Васо Златичанин и Станко Шћепановић. Њих је било веома тешко пронаћи. Живјели су појединачно, склањајући се далеко од ока и уха и непријатеља и симпатизера. О њима су се старали најближи укућани, или појединци, лични пријатељи. Они су их скривали у шумама и стијенама у ближој околини куће. Редовна је појава била да у њиховом присуству нијесу обавјештавани ни сви чланови породице. Ако се сестра старала о брату илегалцу, она о томе није говорила другом брату, који је легално живио. Или обратну — брат сестри. Чак се дешавало да ни родитељи нијесу обавјештавани о синовима и кћерима илегалцима. Све је то рађено ради што боље конспирације, која је обезбједила тајност присуства илегалаца, а све са циљем да се сачува живот и избјегну репресалије четника и окупатора. Међутим, таква пасивност није ничему водила. Нужан је био излазак из рупа и примање обавеза за рад на терену.

У јулу су на терен Пипера дошли другови Бошко Милутиновић, Марко Радевић и Јагош Јовановић. Пошто су се повлачили са јединицама до ријеке Сутјеске и у Тјентишту узели активног учешћа на скупу родољуба, по задатку Партије враћени су у позадину на илегалан рад. Долазак тих добрих комуниста и људи од ауторитета преставао је велики значај нарочито код становништва Пипера, гдје су били познати и цијењени. Како је ко од њих пристизао, до максимума исцрпљен дугим и тешким пјешачењем и гладовањем, склањао се обично ближе кући фамилије и пријатеља, да би ови водили бригу о њиховом опоравку. Они нијесу чекали пасивно, већ су настојали да ступе у контакт са илегалним радницима, па је веза са њима брзо успостављена.

Једино је смјела појава бораца у масе могла да враћа вјеру, морал и поуздање код становништва. Само активан рад на терену гарантовао је добре резултате. Обилазак села од стране друга Воја Тодоровића и мене створио већ је солидну базу за даљни рад. Илегални радници нијесу више били баук и појаве од којих се под разним изговорима бјежало. Нијесу то више биле силуете које су замишљане да су некада постојале у људском облику, о којима се препричавало а није се вјеровало да су у животу, већ борци живи и здрави, који увјерено објашњавају перспективе започете борбе. Због тога је било нужно окупити све илегалне борце и на заједничком састанку договорити се о даљем раду.

До састанка свих илегалаца на територији Пипера дошло је недје око 20. јула. Састанак је одржан у Стијенском брду. Чудан је то био скуп. Било је другова који од априла нијесу напуштали веома узан простор на ком су се скривали. То су најчешће биле јаме, пећине и колибе. Збуњени, звјерали су у даљину. Изгледали су као да су пали са неба. Нијесу били у току догађаја. Одвојени од свега, препуштени сами себи, нијесу знали шта се све збивало за скоро четири мјесеца. У таквим околностима нужно је било прво саслушати излагања другова Бошка Милутиновића, Марка Радевића и Јагоша Јовановића.

Њихова излагања су била донекле освјежење и слушана су са интересовањем, јер су се они са војском повлачили до Сутјеске. Рекли су о ситуацији и намјери Врховног штаба за формирање бригада. Пошто су препјешачили велики дио Црне Горе и уз пут се сретали са илегалним борцима и партијским руководством на другим теренима, објашњавали су новонасталу ситуацију и четнички терор ван Пипера. Они су били оптимисти и реално су говорили о перспективама борбе. Тренутна ситуација у Црној Гори је привремена и четници ће заједно са фашистичким окупаторима пропасти. Објаснили су на какве су тешкоће и препреке наишли пробијајући се до Пипера.

Састанак свију илегалаца у Пиперима значио је много за даљу активност. Према директивама партијских руководства, сви илегални радници су били дужни да из пасивног ишчекивања пређу на акције. Сходно томе, направили смо план и конкретни-

зовали задатке за сваког појединца. Бошко Милутиновић, Марко Радевић, Војо Тодоровић, Јагош Јовановић и ја примили смо се улоге да успостављамо везу са народом на целој територији Пипера, у циљу разјашњавања ситуације, мобилизације за даље борбе и настојање да се пасивизирају они људи који су се у то вријеме највише истицали у борби против НОП.

Према добијеном задатку, наставили смо обилазак села. Ако смо у јуну, јулу и августу састанке са појединцима и са групама морали одржавати у највећој конспирацији, ситуација се у септембру и даље знатно поправила. Почевши од друге половине септембра, ми смо у појединим селима, као што су Мирке, Близна, Копиље, Марковићи, Црнци, Завала, били у могућности да одржавамо и зборове становништва на којима смо објашњавали ситуацију. Истина, скупове села смо одржавали ноћу, са стражарским обезбјеђењима истуреним у овим правцима из којих се могао очекивати непријатељ.

У политичком дјеловању нијесмо презали ни од тога да обилазимо оне људе, куће и фамилије које нијесу биле наклоњени НОБ. Такве смо чак и чешће обилазили, не само због политичког утицаја на њих, него и ради тога да бисмо нашим пријатељима и симпатизерима олакшали живот и рад. Наиме, када се знало да се илегални радници састају са онима који их не симпатишу, није имао ко да денунцира наше симпатизере код окупатора и четничких власти, јер је контакт могућих денунцијаната са нама и њих саме компромитовао.

Почетком септембра разним везама састали смо се са Ђорђијем Грујовићем, Илијом Поповићем и Милошем Савовићем. Ови људи су око себе окупљали све оне елементе који су ма чиме испољавали нерасположење према НОП. Они су били идејно против нас, а и у пракси су се експонирали у организовању акција против наших јединица. На наш позив за састанак одмах су се одазвали.

Састанци су одржани ноћи, конспиративно и појединачно, тако да и они нијесу знали један за другог. Са Поповићем је састанак одржан у Близни, а са Грујовићем и Савовићем у селу Горњи Црнци. Наш задатак је био да их неутралишемо у даљој активности. У том смислу смо и водили политичке разговоре са њима. Најлакше смо се споразумјели са Милошем Савовићем. Он се послѣ тог разговора не само пасивизирао него нам је чак и помагао у утицају на окупатора да ублажи терор и пљачку, паљевине и депортовања. Осим тога, заузео је и за болесне илегалне раднике — да се лече а да се при том не хапсе и не предају непријатељу. Илија Поповић се такође пасивизирао, али је упорно остао привржен краљу и династији. Ђорђије Грујовић није признавао да сарађује с окупатором и да се бави политиком. Правио се невин и наиван. Упорно је тврдио да не контактира и не сарађује са непријатељем. Међутим, пракса му је била сасвим другачија:

и после разговора са нама продужио је да активно сарађује са четницима и окупатором.

Таквим радом смо омекшавали све оне елементе који су се опирали нашем илегалном раду. Према томе, створила се таква ситуација да за становнике Пипера дефакто више нијесмо били илегалци.

Крајем јула и у августу на територији Пипера су боравили чланови Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку на челу са секретаром другом Радојем Дакићем. У то вријеме саопштено ми је да сам наименован за командата Зетског одреда. Био сам изненађен да се постављења те врсте врше у таквим ситуацијама. Али сам био поносан на повјерење које ми Партија тим указује. Истина, био сам командант без јединица, али сам знао да се оне могу брзо формирати.

Истовремено сам добио задатак да припремим предавање о збивањима на Источном фронту. За припрему предавања добио сам два дана. На основу материјала који је имао Покрајински комитет и оскудних радио-вијести савезничких и непријатељских радио-станица, припремио сам то предавање. Можда сам се трудио да предавање буде што квалитетније, па чак и покушао да га скицом и илуструјем, оно је било оскудно, јер су и подаци били крајње оскудни. Већина присутних другова га је одијенила као песимистичко гледање на ствари и догађаје, јер није наговјештавало да ће се рат завршити у корист Совјетског Савеза до краја 1942. године. Тада је, наиме, владало увјерење да ће се рат на Источном фронту ријешити до краја 1942. године у корист совјетске армије. Аналогно томе, све партијске организације и илегални радници добили су задатак да се у даљем раду подржавају те поставке. У пракси рада са народом, када смо оперисали поставком да ће се рат завршити до краја године, сукобљавали смо се и са обичним сељацима, који у то нијесу вјеровали и нијесу хтјели ни да слушају такву пропаганду — како су та наша иступања називали. И партијска руководства и ми илегални радници смо се брзо увјерили да је штетно иступати са сумњивим аргументима, па смо поставку да ће се рат завршити до краја 1942. године избацили из употребе.

Како је непријатељ реаговао на појаву партизана у Пиперима? У првом реду прогласио је Пипере као најопаснију тачку у Црној Гори. Четници су писали и говорили да Пипери на својој територији чувају и скривају окорјеле зликовце (ређали су при том и наша имена) и омогућавају рад и држе на својој територији све партијске форуме, укључујући Покрајински, Окружни и Срески комитет Партије.

Још раније је окупатор био предузео све да би придобио народ за себе. У ту сврху давао је породицама довољне количине основних средстава хране. Од овога су биле изузете само породице бораца који су се налазили у јединицама или на терену као илегални радници. Ова мјера је требало да покаже како је оку-

патор благонаклон према народу, како му је пријатељ, а да су народни непријатељи партизани. Становништво је примало храну, јер је била велика оскудица у њој, али ни за тренутак није губило из вида да борбу треба наставити до коначне слободе.

Даља мјера окупатора у борби против партизана састојала се у формирању милицијских јединица. Принцип је био да се милиционари не доводе из других општина, већ да се мобилишу од сељака из мјеста и да се вежу за своје терене. Милиционери су добијали оружје, храну и новчану награду. У почетку су се за милицију јављали сви. Доцније је милиција прерасла у четничке територијалне чете и батаљоне. У ове јединице су примани оданији људи, а сви колебљиви и партизански расположени су избађивани. Осим ових територијалних јединица, четници су имали ударне батаљоне, који нијесу били везани за одређену територију.

Четници су на територији Пипера имали два затвора. Један се налазио у Биочу, а други у селу Церовице. То су заправо биле као неке затворске етапне станице. Повремено је ту довођено много народа — ради застрашивања и одбира опасних ради даљег депортовања у окупаторске затворе. Илегални радници и симпатизери су неколико пута омогућавали бјекство из тих затвора. Тако су се спасли (бјекством) сигурне смрти Јелена Божовић и Миленко Стојановић.

Окупаторска и четничка настојања да онемогуће илегалне раднике била су разноврсна и многобројна. Они су прибјегавали и таквим методама да су преко разних канала позивали илегалне борце на предају. При томе су обећавали да се онима који се предају неће ништа десити. Стари трикови су имали дјејства: неки другови и другарице су почели да се колебају. Досадио им је илегални живот, лежање у рупама, вјечито гладовање и склањање од четничких ратија. Њиховом колебању доприносили су и укућани: били су склони да повјерују локалним четницима, па су утицали да илегални радници капитулирају. Било је случајева и страха од репресалија, па је породица зато била склона да жртвује борца илегалца, да би се на тај начин спасли остали чланови фамилије.

Предочавали смо поколебаним друговима и другарицама да непријатељ према њима неће имати никакве милости. Али малодушност је код њих била јача. Они су се, по обећању локалних четника да им се неће ништа десити, легализовали. Не склањајући се, живјели су код својих кућа. Тако су остали шест дана. Нико их за то вријеме није узнемиравао. Непријатељ очито није био задовољан саставом који им је капитулирао. Чекали су да још неко поклекне. Али када су се увјерили да до тога неће доћи, позвали су другове и другарице, тобоже ради саслушања, и затворили их. Нијесу се још усуђивали да их из затвора у селу Церовице депортују даље. Када смо о овоме били обавијештени, одмах смо оштро реаговали. Четницима смо упутили писмо са

захтјевом да затворене другове и другарице одмах ослободе. Апеловали смо на виђеније грађане општине ради интервенције за ослобођење лакомислених и преварених. Четници су се уплашили да их јавно мњење Пипера не осуди да су те људе преварили, нешто је утицало и наше упозорење, нешто и интервенција виђенијих људи општине, па су под притиском свега тога ове другове пустили. Да се не би замјерили окупатору, извијестили су га да су затворени партизани успјели да разоружају стражаре и да побјегну.

Пипери су били попреште честих рација удружених окупаторских и четничких снага. Претраживали су села, брда и планине. Циљ им је био да ухвате или убију илегалне раднике и онемогуће њихове симпатизере. Рације су биле без резултата. Није им успијевало да убију или заробе неког од илегалних радника. Зато су се светили становништву. Тјерали су народ у логоре, куће бораца палили, а покретну имовину конфисковали. Нијесу презали ни од тога да у логоре тјерају дјецу испод 10 година, старце и старице преко 70 година. За вршење рација доводили су четничке јединице са других терена, јер нијесу имали повјерења у присилно мобилисане Пипере.

Непријатељ је слао казнене експедиције, почевши од друге половине августа, просјечно два пута мјесечно. На терену Пипера су остајали и по осам дана. Нијесу поштеђивали од рација ни катуне у планинама Каменик и Бротњик. О свакој казненој експедицији били смо унапријед обавијештени. Онај којег народ чува — нема чега да се плаши. Становници Пипера су били нави и у приликама када су присилно мобилисани и када су носили непријатељско оружје. Они су нас о свему обавјештавали, укључујући и акције казних експедиција у циљу чишћења терена. Пред такве четничко-окупаторске акције смо се склањали. Обично смо се кретали у смјеру супротном од правца кретања казних експедиција и заустављали се негде у близини окупаторских гарнизона, гдје никада није вршено „чишћење терена“. На примјер, ако је вршено „чишћење терена“ у горњим Пиперима и планинама, илегални борци су се спуштали до близине Спужа, Тријепча и Биоча. Такав маневар није увијек успијевао, јер није било времена да се изврши. У таквим ситуацијама тражили смо склоништа у јамама, пећинама, густим шумама, па и у кућама локалних четничких старјешина. Марка Радевића и мене је склањао читав мјесец дана Мило Башовић, који је тада био командир територијалне ријечке четничке чете. Већину тог времена провели смо у његовој кући.

Пипери су били компактни у отпору свим акцијама које су четници и окупатор предузимали у циљу кажњавања становништва. Непријатељски су дјеловали неки који су се издавали као Пипери а живјели су по варошима. У томе су се истицали Никола Поповић, пензионисани потпуковник, и Реља Пилетић, мајор бивше југословенске војске. Ова је двојка у октобру једним

писмом упућеним окупаторској и четничкој команди у Подгорици оквалификовала већину становника Пипера као непријатеље и позвала окупатора и четнике да их масовно казни депортовањем у логоре, паљењем кућа и запљеном имовине. Творци овог тајног писма мислили су да ће тако уништити ову партизанску базу и онемогућити илегалне раднике и организације у даљем раду.

На тај апел ових слугу окупатора припремана је једна од најјачих казних експедиција. Три батаљона четника и један батаљон талијанских војника били су већ одређени да казне Пипере. Илегални радници и организације су обавијештени о свему томе. Чак смо успјели да благовремено добијемо и писмо које су Поповић и Пилетић написали окупаторској команди дивизије у Подгорици. Одмах смо обавијестили становништво о томе и препоручили да не спавају код кућа они симпатизери за којима је пријетила опасност хапшења. Већина нас је послушала. Они који се нијесу склањали, већ остали код кућа, одведени су и ухапшени — прво у затвор на Биочу, а затим су пребачени у окупаторско-четничке затворе у Подгорици. Многи од родољуба ухапшених овом приликом никада се више нијесу вратили својим кућама. Неки су осуђени на смрт и стријељани, а неки су умрли у логорима око Подгорице и Бара и у Италији. Октобарска четничко-италијанска казнена експедиција била је најјача и по становништво Пипера најтежа.

У октобру је у Пипере стигао друг Блажо Јовановић. На путу из Врховног штаба за Албанију задржао се у Пиперима неколико дана. За вријеме тога кратког боравка међу нама обавијестио нас је о политичкој и војној ситуацији код нас и у свијету. Причао нам је о догађајима о којима смо мало знали. Он је то могао, јер је долазио непосредно из Врховног штаба. Нарочито су била интересантна обавјештења о НОБ-и у Босни, Хрватској, Словенији и Србији. Пошто смо живјели и радили на уском простору, услед чега често нијесмо знали шта се дешава ни у сусједној општини, излагања друга Блажа Јовановића су нас освјетљавала, обогаћивала и давала нам нове садржаје и методе за даљи рад.

Приликом напуштања Пипера друг Блажо је са собом повео Воја Тодоровића. Тешко ми је пао растанак са другом Војом. Знао сам да иде на одговоран посао у Албанију, али је средина у којој је до тада радио са његовим одласком много губила. Он је даноноћним радом, популарношћу, сналажењем и у најтежим ситуацијама много учинио у разобличавању четничке издаје и враћању вјере становништва у праведну борбу коју НОБ широм земље води за слободу и поновну мобилизацију бораца за даље акције.

Рад илегалних радника и партијских организација у Пиперима изазивао је бијес и окупатора и четника. Казнене експедиције нијесу имале успјеха у спречавању рада илегалца. Напротив, после казних акција растао је отпор становништва. Не-

пријатељ је бјеснио на сазнање да се у Пиперима задржавају и на дужи период политички радници из Албаније, Косова и Метохије и Македоније — на путу за Врховни штаб Југославије. Пипери су били три у оку. Пријетила је зато опасност да похапсе све наше пријатеље и симпатизере. Из тих разлога су предузете мјере највећег опреза. Захтијевали смо од чланова Партије, симпатизера и пријатеља да живе полуилегалног. По селима су биле заведене страже, са задатком да обавјештавају о наиласку казнене експедиције. Дужност стражара вршили су и пионири. Сво становништво је било на опрези. При појави непријатеља људи су наоружани напуштали куће и склањали се у брда и шуме. Тако се то понављало.

Крајем 1942. године у Пиперима је створена таква ситуација да се могао, на позив партијских организација и илегалних радника, мобилисати батаљон јачине 200 бораца. Многи симпатизери и пријатељи чак су и инсистирали да се то одмах уради. Није се приступило формирању батаљона, јер у ситуацији која је владала у Црној Гори, у околностима када је четнички покрет био још јак, није било услова да се таква јединица одржи.